

УДК 930(438)"19":94:327(477:470)"1654"
DOI: 10.24919/2312-2595.5/47.217831

Ігор ЧАВА

здобувач кафедри Історії України, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100; Директор КП «Туристично-інформаційного центру міста Дрогобича», пл. Ринок, 1, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (ihorchava@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0437-3288>

Бібліографічний опис статті: Чава, І. (2020). Українсько-московський договір 1654 р. в інтерпретаціях польських істориків першої половини ХХ століття. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 5/47, 407–426. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.5/47.217831>.

УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 р. В ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Анотація. *Мета дослідження* полягає у вивченні інтерпретацій українсько-московського договору 1654 р. в працях польських істориків першої половини ХХ ст. *Дослідити підходи* вчених до виявлення причин порозуміння українського козацтва із царською владою. *Проаналізувати особливості* дослідження науковцями історії стосунків гетьманської канцелярії Б. Хмельницького із Москвою. *Розглянути специфіку* бачення істориками обставин укладення договорів у Переяславі та Москві, перебіг перемовин між сторонами та впровадження їх у життя. *Вивчити оцінки* дослідниками значення українсько-московської угоди в історії України, Московського царства та Речі Посполитої.

Методологія дослідження спирається на загальнонаукові принципи об'єктивності, історизму, наукового плюралізму та опори на історичні джерела. У праці застосовувалися загальнонаукові (аналіз, синтез, порівняння) та спеціально-історичні (історико-

© Ігор Чава, 2020

ISSN 2312-2595 (Print) ISSN 2664-3715 (Online)

генетичний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний, історико-системний) методи.

Наукова новизна дослідження полягає у вивченні широкого спектру історіографічних джерел, що відображають інтерпретації польськими вченими першої половини ХХ ст. історії укладення українсько-московського договору 1654 р. Спеціально досліджено особливості підходів істориків до причин союзу між козацтвом та Московією і обставин його укладення. Проаналізовано ідейні впливи історичних шкіл та політичних концепцій на оцінки науковцями Переяславської угоди і Березневих статтей.

Висновки. Польські історики першої половини ХХ ст. вважали 1654 р. рубіжним в долі України і одним із дуже важливих у історії Польщі. Саме із козацько-московського договору вони виводили початок відторгнення східних земель Речі Посполитої на користь Росії. Причини цих доленосних подій вчені бачили у значному виснаженні українського повстання. Як іншу причину вони також вказували ускладнення міжнародного становища козацтва через розчарування у турецькій протекції та двоїстій ролі допомоги Кримського ханства. Польські вчені акцентували увагу на тривалій історії козацько-московських відносин ще з повстань першої половини ХVІІ ст. Однак також вказували на неготовність Москви до війни проти Речі Посполитої та її нерішучості.

У своїх інтерпретаціях козацько-московських відносин за часів національно-визвольної війни польські історики акцентували на різному баченні сторонами умов союзу. Так, у працях вчених вказувалось, що Б. Хмельницький розумів угоду як військове порозуміння, спрямоване проти Польщі, де не було жодної мови про якесь обмеження широкої автономії України. Натомість царська влада розуміла договір як звичайну інкорпорацію українських земель. Це, зі свого боку, наголошували науковці, породжувало багато гострих непорозумінь. Серед найбільш дражливих дослідники називали питання фінансування козацького реєстру та незгоду українського духовенства із спробами Московського патріархату поглинути його церковну структуру. Таким чином, у баченні польських істориків першої половини ХХ ст. українсько-московський союз сприймався як безперспективний та навіть дуже небезпечний для самого існування українського народу.

Ключові слова: польська історіографія першої половини ХХ століття; козацтво; Річ Посполита; Московське царство; Переяславська рада; Березневі статті.

Ihor CHAVA

Applicant, Department of History of Ukraine, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24 Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100; Director of Municipal Enterprise "Tourist Information Centre of Drohobych", 1 Rynok Square, Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (ihorchava@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0437-3288>

To cite this article: Chava, I. (2020). Ukrainsko-moskovskiyi dohovor 1654 r. v interpretatsiiakh polskykh istorykiv pershoi polovyny XX stolittia [The Ukrainian-Moscow treaty of 1654 in the interpretations of Polish historians of the first half of the twentieth century]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya Istoriia – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 5/47, 407–426. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.5/47.217831> [in Ukrainian].

THE UKRAINIAN-MOSCOW TREATY OF 1654 IN THE INTERPRETATIONS OF POLISH HISTORIANS OF THE FIRST HALF OF THE TWENTIETH CENTURY

Summary. *The purpose of the study is to research the interpretations of the Ukrainian-Moscow treaty of 1654 in the works of Polish historians of the first half of the twentieth century; study the approaches of scientists to identify the reasons for the mutual understanding of the Ukrainian Cossacks with the tsarist authorities; analyze the peculiarities of the study by Polish scholars of the history of the relations of the Hetman's Chancellery of B. Khmelnytsky with Moscow; consider the specifics of historians' vision of the circumstances of concluding the agreement in Pereyaslav and Moscow as well as the course of negotiations between the parties and their implementation; study the researchers' assessments of the significance of the Ukrainian-Moscow agreement in the history of Ukraine, Tsardom of Muscovy and the Polish-Lithuanian Commonwealth.*

The research methodology is based on the general scientific principles of objectivity, historicism, scientific pluralism and reliance on historical sources. General scientific (analysis, synthesis, comparison) and special-historical (historical-genetic, historical-typological, problem-chronological, historical-systemic) methods have been used in the work.

The scientific novelty of the study lies in the analysis of a wide range of historiographical sources that reflect the interpretations of Polish scholars of the first half of the twentieth century history of the conclusion of the Ukrainian-Moscow treaty of 1654. The peculiarities of the historians' approaches to the causes of the union between the Cossacks and Moscow and the circumstances of its conclusion are particularly studied. The ideological influences of historical schools and political concepts on the assessments of scholars of the Pereyaslav agreement and Bereznevi statii (March articles) have been analyzed.

Conclusions. Polish historians of the first half of the twentieth century considered 1654 a milestone in the fate of Ukraine and one of the most important in the history of Poland. It was from the Cossack-Moscow treaty that they deduced the beginning of the rejection of the eastern lands of the Commonwealth in favor of Russia. Scholars saw the causes of these fateful events in the significant depletion of the Ukrainian uprising. As another reason, they also pointed to the complication of the international situation of the Cossacks due to frustration with the Turkish protection and the dual role of assistance to the Crimean Khanate. Polish scholars have drawn attention to the long history of Cossack-Moscow relations since the uprisings of the first half of the seventeenth century. However, they also pointed to Moscow's unpreparedness for the war against the Commonwealth and its indecision.

In their interpretations of Cossack-Moscow relations during the national liberation war Polish historians emphasized the parties' differing views on the terms of the union. Thus, the scholars indicated that B. Khmelnytsky understood the agreement as a military understanding directed against Poland, where there was no talk of any restriction of Ukraine's broad autonomy. Instead, the tsarist government understood the treaty as a simple incorporation of Ukrainian lands. This, in turn, as scientists have pointed out, it has caused many sharp misunderstandings. Among the most irritating researchers named the issue of financing the Cossack register and the disagreement of the Ukrainian clergy with the attempts of the Moscow Patriarchate to absorb its church structure. Thus, in the vision of Polish historians of the first half of the twentieth century, the Ukrainian-Moscow union was perceived as hopeless and even utterly dangerous for the very existence of the Ukrainian people.

Key words: Polish historiography of the first half of the XX century; Cossacks; Polish-Lithuanian Commonwealth; Tsardom of Muscovy; Pereyaslav Council; Bereznevi statii (March articles).

Постановка проблеми. Вагоме місце у сучасних наукових дослідженнях посідає вивчення історичної свідомості народів, а особливо відображення у ній минулого їх іноетнічних сусідів. Часто такі візії повняються різноманітними стереотипами, шаблонами, фобіями та історичними міфами, що тяжіють на взаємному сприйнятті між представниками народів і на їх стосунках. Найбільш розбудований пласт таких елементів посідають національні візії минулого у сусідніх народів, яких пов'язує тривала і часто складна спільна історія. Ключову роль в історичних візіях кожного народу займає його науковий історичний нарратив, що безпосередньо впливає на формування свідомості мас, а також і відображає у собі специфіку національної традиції у підходах до минулого. Такою зокрема є і історична свідомість та історична наука українського та польського народів, у якій відобразилась уся багата і нерідко складна історія їх взаємостосунків. Вивчення підходів та оцінок історії в працях іноземних дослідників дає змогу виявити особливі ракурси інтерпретації минулого та сприяє подоланню різноманітних історичних міфів та стереотипів, налагодження консенсусу між народами.

Аналіз останніх досліджень. Дослідження інтерпретацій проблем історії України, а зокрема польсько-козацьких воєн та Хмельниччини, у польській історіографічній спадщині посідає дедалі більш вагоме місце серед зацікавлень науковців. Так, слід звернути увагу на працю А. Стенпніка (Stepnik, 1998), присвячену візіям польських істориків XIX – початку XX ст. на історичну україніку, між іншим і на козацько-московський союз 1654 р., що знайшли відображення на сторінках тогочасних шкільних підручників та синтетичних праць з історії Польщі. Також серед вітчизняних науковців О. Руда досліджувала зображення історії козацтва в працях польських дослідників першої третини XX ст. У її книзі (Руда, 2010) окрему увагу присвячено й інтерпретаціям в польській історіографії Переяславської угоди. Бачення окремими польськими істориками проблем українсько-московських договорів досліджували О. Пестрікова (2018) та Е. Коко (Коко, 2006).

Мета дослідження полягає у вивченні інтерпретацій українсько-московського договору 1654 р. в працях польських істориків першої половини XX ст. Дослідити підходи вчених до виявлення причин порозуміння українського козацтва із царською

владою. Проаналізувати особливості дослідження науковцями історії стосунків гетьманської канцелярії Б. Хмельницького із Москвою. Розглянути специфіку бачення істориками обставин укладення договорів у Переяславі та Москві, перебіг перемовин між сторонами та впровадження їх у життя. Вивчити оцінки дослідниками значення українсько-московської угоди в історії України, Московського царства та Речі Посполитої.

Виклад основного матеріалу. Рубіжним роком в історії польсько-українських відносин та у долі України загалом польські вчені закономірно бачили рік 1654 р., коли між козаками на чолі із Б. Хмельницьким та Московським царством було укладено союзний договір. Звертаючись до вивчення причин такого повороту подій, історики одноголосно звертали увагу на виснаженні сил повстання, що зазнало значних людських втрат у тривалих війнах. З іншого боку, робилися акценти на ускладненні становища України на міжнародній арені. Саме такий стан речей, що поступово наближався до безвиході, вчені бачили основною причиною укладення українсько-московського договору.

Слід звернути увагу, що польські історики часто старалися прослідкувати традицію козацько-московських стосунків і цим вказати на закономірності такого союзу. У такий спосіб віднаходили факти певних порозумінь між козаками та владою Московського царства ще із XVI ст. та у часи повстань першої половини XVII ст. Так, наприклад, Ф. Равіта-Гавронський (Rawita-Gawroński, 1923, s. 70) та В. Томкевич (Tomkiewicz, 1939, s. 39) знаходили сліди козацько-московських домовленостей, спрямованих проти Речі Посполитої уже за часів повстання Марка Жмайла в 1625 р. Натомість В. Конопчинський бачив у козаків плани переходу на сторону Москви в повстаннях 1635–1638 рр. (Konopczyński, 1936, s. 314).

Необхідно зауважити, що для багатьох польських істориків, публіцистів та широких кіл громадськості, було характерно шукати у більшості внутрішніх конфліктів у Речі Посполитій слід «ворожої руки», інтриги іноземних держав, що бажали зруйнувати суспільний лад та саму польську державність. Особливо часто це стосувалося українського питання у повістці внутрішнього життя польської держави. Для українців польські мислителі часто відводили роль несвідомої маси, яка буцімто завдячувала

усім своїм політичним, соціальним та культурним поступом польським впливам. Будь-які ж ворожі заміри, на їх думку, могли бути або лишень тимчасовим інстинктивним вибухом темних бунтівливих мас, або продуманою зовнішніми ворогами змовою.

Висвітлюючи перебіг козацько-московських переговорів від початку Хмельниччини Ф. Равіта-Гавронський показував еволюцію умов, котрі обстоювали обидві сторони. Так, уже у 1649 р., як зазначав дослідник, до Москви вирушило перше козацьке посольство на чолі з Федором Вешняком, але на прохання допомоги воно отримало відмову. Але вже з 1651 р. російська сторона активізувалась і взялась розгортати ідею боротьби за захист православної віри. Головним переговорником із української сторони дослідник називає І. Виговського, який начебто вдавав перед московитами, що діє без відома Хмельницького. Після Берестецької кампанії (1652) московські посланці у Чигирині пропонували гетьману перейти у підданство царя та переселитися на територію Московського царства. Обіцяли виділити переселенцям землі над Дінцем або рікою Медведицею. Вчений наголошує, що «про ніякі територіальні поступки чи приєднання мови тоді ще не йшло» (Rawita-Gawroński, 1914, s. 72). І лише в червні 1653 р. цар вислав гетьману грамоту, у якій обіцяв прийняти козаків у підданство задля оборони православної віри. Також Ф. Конечний вважав, що, на заклик Хмельницького до спільної війни проти Польщі, Москва вже в 1649 р. вислала до Варшави посольство з вимого передачі під владу царя Смоленського воєводства. Історик зазначав, що «це було оголошенням війни», однак від початку уже справжнього збройного нападу царя втримали внутрішні проблеми його держави (Копечну, 2002, s. 123).

Про московські плани війни проти Речі Посполитої ще до вибуху національно-визвольного повстання повідомляв В. Конопчинський. Причиною цього було бажання Москви помститись за давні поразки під Клушино та Смоленськом. Однак утримував росіян від таких дій страх перед повторенням катастрофічних результатів попередніх зіткнень. Історик згадує цікавий факт, що у Москві в 1648 р. вибухнув бунт, однією із причин якого були чутки серед населення, що цар бажає скористатись із козацького повстання і розпочати війну з Польщею, із чим населення було повністю незгідне. Одна поступово, під впливом православного

духовенства, войовничі настрої почали брати гору у суспільстві. Так уже в 1650 р. на вимогу московського посланця польська сторона мусила навіть публічно спалити чимало образливих для царя книжок, щоб відвернути його збройну інтервенцію. Втім уже незабаром запал Москви остудила поразка козаків у битві під Берестечком, однак це тривало недовго. Уже в 1653 р. до Львова прибув царський посол із вимогою до королівської влади поліпшити становище козацтва. Також Хмельницький натякав польським посадовцям, що «у випадку неповернення до зборівських умов буде шукати собі нового пана» (Konopczyński, 1936, s. 14).

Протилежні погляди щодо бажань Москви розпочати війну проти Речі Посполитої висловлював А. Шельонговський. Він уважав, що попри зневажливі поразки початку XVII ст., Москва точно дотримувалась мирних угод із Польщею і навіть уклала із нею союз в 1646 р., з метою відторгнення чорноморського побережжя у Туреччини, та 1647 р., для спільної боротьби проти Кримського ханства. І навіть в 1648 р. «про розрив союзу не було і мови» через повстання в Москві «служилих людей» і тяглих міщан. Учений вказує, що тоді серед московитів навіть були популярні ідеї заклику з Польщі збройної допомоги. І лише з припиненням повстання та проведенням внутрішніх реформ, на Земському соборі, після довгих дебатів та тиску із сторони грецького православного духовенства, було вирішено взяти козаків у підданство і розпочати конфронтацію із Річчю Посполитою (Szelągowski, 1936, s. 54).

Ф. Равіта-Гавронський підіймав питання про сприяння православного духовенства в укладенні козацько-московського союзу, однак він звертав увагу на активності російських церковних ієрархів при царському дворі. Він наголошував на наполяганнях духовенства в питанні необхідності захисту православних від утисків католиків (Rawita-Gawroński, 1914, s. 79). Також на значний тиск із сторони московських церковних ієрархів, а зокрема патріарха Никона, звертав увагу В. Конопчинський. Саме він, на думку вченого, найбільше підганяв царя до вступу у війну (Konopczyński, 1936, s. 19).

Прихильник табору націонал-демократів В. Собеський бачив причини порозуміння Хмельницького із Москвою у поглибленні конфлікту між повстанцями та Річчю Посполитою. Науковець

був переконаний, що з моменту винищення козаками полонених польських воїнів у битві під Батогом війна набрала непримиренного характеру, а можливість мирного врегулювання була ледь не зведена до мінімуму. Саме тому «Хмельницький, очікуючи за це [події під Батогом – І. Ч.] помсти, почав старання на користь отримання допомоги царя» (Sobieski, 1938, s. 230).

Головною причиною укладення Б. Хмельницьким союзу із Москвою Л. Кубаля бачив в умовах, у які потрапило козацтво та його гетьман після укладення Жванецького миру. На його думку, «існувати уже без московської допомоги він [Б. Хмельницький – І. Ч.] не міг». Саме підтримка Московського царства давала йому можливість втримати зайняті території, підтримати власний авторитет серед населення України і навіть, за можливості, розширити владу на донських козаків та частину Білорусі. «Небезпеки, які могли йому загрожувати із сторони Москви, – як вважав історик – не були більші від тих, на які він наражав себе у татарському чи турецькому підданстві» (Kubala, 1910, s. 90). Також гетьман, маючи достатньо сил, щоб захищати свою владу від посягань царя, не бажав обмежувати себе пунктами договору і у випадку ускладнень у відносин із Москвою був готовий їх розірвати.

Цікаву картину суперечностей між зовнішньополітичними діями Б. Хмельницького та устремліннями широких мас українського населення показав М. Бобжинський. Він наголошував, що поразка у битві під Берестечком поклала край пошукам гетьманом опори у Османській імперії. Також велику небезпеку становила ненадійність Кримського хана як союзника, якого постійно проти козаків підбурювала Польща. Особливо це стало помітним після укладення польсько-татарського порозуміння під Жванцем в 1653 р., коли над повстанцями нависла пряма загроза і вони змушені були шукати допомоги в Москві. З іншого боку, Б. Хмельницький, «який перед своїми шерегами представляв ідею згоди із Польщею, щораз більше втрачав популярність і змушений був силою придушувати повстання уже проти нього самого». Це, а також сама позиція Речі Посполитої, змусили гетьмана відмовитися від порозуміння із нею. На користь Московського царства також промовляв факт пошуку прихистку на його теренах великими кількостями вимушених переселенців із Правобережжя. Тому

Хмельницький «пішов за голосом черні, котра в Москві бачила опору східної церкви та чекала від неї вигнання польських королев'ят», та піддався у Переяславі під владу царя (Bobrzyński, 1927, s. 179).

Також Г. Мосціцький звертав увагу на складнощі османсько-козацьких стосунків, які не давали Б. Хмельницькому певності у реальній військовій допомозі у боротьбі проти Речі Посполитої. Це, на його думку, було головним фактором, що змушував гетьмана до пошуку нового союзника в образі Москви. У кінці 1653 р. його також підштовхували до цього різноманітні внутрішні конфлікти на султанському дворі, що не давали змоги Порті зосередитися на підтримці свого союзника (Mościcki, 1936, s. 901).

Несподівані причини укладення союзу між козацтвом та Московським царством називав Ф. Конечний. Дослідник у своїх викладах розробленої ним цивілізаційної теорії, вказував, що Хмельницький за наказом султана звернувся до царя із закликом розпочати війну проти Польщі. Учений вбачав у козацтві авангард турецьких сил, які, керовані турками, першими виступали проти європейської цивілізації в образі Речі Посполитої. Ф. Конечний вказував, що за гетьманування Б. Хмельницького Україна першою добровільно стала провінцією Османської імперії, адже на її теренах у вигляді козащини сформувався культурний візантійсько-туранський синтез (Kopieczny, 2004, s. 12). З 1654 р. за «оборону чистоти віри на Україні», поруч із султаном, вступає вже і Москва. Відтоді, окрім відвернення від Туреччини небезпеки нападу із сторони католицьких держав, з'являється нова ціль козацьких воєн – визнання за Москвою ролі захисника всіх православних на землях Речі Посполитої. Історик наголошує, що «відтоді на довго об'єднуються інтереси Москви і Туреччини проти польсько-литовських» (Kopieczny, 2002, s. 122).

Розглядаючи остаточне рішення Б. Хмельницького щодо об'єднання із Московським царством, Ф. Равіта-Гавронський наголошував на тому, що таким чином гетьман відмовився від «єдиного корисного для майбутнього його народу шляху – згоди та спільного життя із Річчю Посполитою», яка відкривала для Русі можливість стати «членом державницьких суспільств Європи». Однак козацькі очільники відмовилися від цих перспектив, адже були «не здатні видобути із болота класових заздрощів і особистої

захланності, котра стала єдиним стимулом їх амбіцій» (Rawita-Gawroński, 1914, s. 80). Також і в Польщі легковажили із козацько-московської угоди, розглядаючи її однією із шерегу малозначимих актів уже укладених повстанцями із різноманітними сусідами. І лише король Ян Казимир, як вказував історик, прозорливо побачив у цьому велику майбутню небезпеку і плакав, отримавши про це звістку (Rawita-Gawroński, 1914, s. 86).

У баченні А. Яблонського союз із Московією був частиною пошуків Б. Хмельницьким приборчників у боротьбі із Річчю Посполитою і для гетьмана нічим не відрізнявся від різноманітних домовленостей з іншими державами, які він провадив до того. Цар Олексій зажадав від козаків, взамін за оголошення війни Польщі, «піддання цілої України з її Військом Запорізьким під царську зверхність». На це Хмельницький відповів згодою, будучи «переконаним у дієвості своєї мінливої дипломатії, не маючи в думках жодної різниці між новим підданством та попередній присязі султанові» (Jabłonowski, 1912, s. 256). Також вчений зауважував, що у підданство Московського царства переходили лише три воєводства, до лінії р. Случ, і жодної мови не йшло про решту українських земель на заході (Jabłonowski, 1912, s. 250).

Значну увагу польських вчених першої половини ХХ ст. привертала і самі положення українсько-московського договору. Так докладно дослідив пункти березневих домовленостей 1654 р. – т. зв. «Статтей Богдана Хмельницького» – Л. Кубаля. Цікавими були його спостереження щодо положень, які викликали суперечності між сторонами. Науковець вказував, що у питаннях меж гетьманської влади та призначення царських воєвод в українських містах, козацький очільник хотів «зайняти становище, яке б дорівнювало позиції валашського господаря і мати на Україні підлеглих собі воєвод, вибраних шляхтою та козаками» (Kubala, 1910, s. 84). Однак на таке царська влада піти ніяк не хотіла, бажаючи мати у встановлених нею воєводах-московитах противагу гетьману. Козакам довелося погодитись на призначення російських сановників, але лише у Київ та Чернігів, натомість цар пізніше надав посаду брацлавського воєводи І. Виговському.

На думку Ф. Равіти-Гавронського, що за Березневими статтями помітне бажання Б. Хмельницького отримати лише «номінальну залежність, окремішність, самоуправління, утворення

напівнезалежної держави, однак вийшло щось цілком інакше: подоба провінційної автономії без жодних прав окремого політичного організму, окрім права мати власне військо, і без жодних гарантій, окрім царських обіцянок» (Rawita-Gawroński, 1923, s. 107). Також вчений зазначає, що гетьман намагався добитися свого, чинячи супротив намаганням російської влади насадити воєвод по українських містах. Заради цього він навіть обіцяв платити щорічну данину, як це робили Наддунайські князівства для Османської імперії.

Т. Корзон акцентував на самому акті «обрання царя східного православного» на чорній раді в Переяславі. У відповідь на це Б. Хмельницький став «гетьманом Його Царської Величності» уже залежним від його монаршої ласки, а не від волі та вибору козаків. Цим він фактично отримував статус позитивного гетьманування. Також науковець звертає увагу на Березневі статті і наявність у них пункту збереження соціального статусу для усіх суспільних верств та гарантію недоторканості усіх маєтків. Щодо самого козацького війська наголошував на піднятті реєстру до 60 тис., але відсутності їх реального фінансування. Він наводив факт найбільшої виплати із сторони Москви за усю історію – лише на 42 тис. козаків у серпні 1654 р. (Korzon, 1912, s. 344).

Більш обережні оцінки Переяславських домовленостей давав В. Конопчинський. Історик уважав, що саме чернь на раді вирішила піддати України під владу царя, а уже конкретні умови договору були визначені під час подальших переговорів бояр із старшиною. Він зазначав, що, окрім оплат на війська, було обумовлено «багато користей для руського населення», однак сама автономія краю мала дуже слабкі гарантії. Усі ці негативні сторони договору залишались неважливими, доки жив могутній гетьман Хмельницький, але уже при його слабких наступниках показали усю свою загрозу сторону (Konopczyński, 1936, s. 19).

У популярних викладах історії Польщі В. Смоленський розповідав, що козацтво вибрало підданство Московського царства тому, що після повстання не могло прийняти над собою владу Речі Посполитої. Це дозволило цареві, якого постійно гнітили територіальні втрати на користь ще короля Сигізмунда III, зрвати укладений із Владиславом IV мир і вступити у війну задля «відплати Польщі за поразки і для реалізації планів своїх попередників»

(Smoleński, 1924, s. 83). Одночасно вчений робить несподіване зауваження, що цар знайшов собі союзника у Швеції, яка одночасно напала на Річ Посполиту.

У баченні Ф. Конечного укладення козацько-московського договору відбувалося за цілком відмінного розуміння його умов обома сторонами. Так, в Москві все сприймали згідно із її традиціями, тобто піддання під «необмежену самоволлю царя, з безумовним визнанням деспотичної влади». По-інакшому це розуміла козацька старшина, котра «обманювала себе» надіями, «що все буде як під королем», із таким самим отриманням шляхетських прав, визнанням за Україною самоуправлінням і ще додатковим поліпшенням у вигляді 60 тис. реєстру і відсутністю будь-якої небезпеки для православ'я. Втім козацтво відразу ж у Переяславі отримало свідчення помилковості своїх поглядів, коли царські послі відмовились чинити за традиціями польських королів і присягати на угоді та вчинили все згідно із звичаями деспотичної Москви. На додаток до цього усі українські війська відразу з ради в Переяславі відправили не до їх домівок, а на службу цареві у військовому поході на литовські землі (Konieczny, 2002, s. 124).

Г. Мосціцький стверджував, що на зустрічі із московськими боярами в Переяславі Б. Хмельницький від імені усього козацтва «присягнув підданство, взамін за встановлення його отаманом та забезпечення заплат для 60 тис. реєстровців». Таким чином, як акцентував вчений, «Україна потрапила під скіпетр царя без затвердження свобод та привілеїв, за дуже сумнівної автономії» (Mościcki, 1936, s. 901). Подібно підходив до козацько-московських угод В. Собеський котрий зазначав, що цар Олексій Михайлович «оголосив Київське та Чернігівське воєводства Малою Руссю, Хмельницького – отаманом 60 тис. козаків, раз і назавжди зайняв Київ і розпочав із Польщею православну війну за Малоросію» (Sobieski, 1938, s. 204). На невиконанні Москвою своїх зобов'язань перед козацтвом звертав увагу і О. Халецький, вказуючи, що за домовленостями в Переяславі Україна мала отримати широку автономію і лише на цих умовах вона визнавала над собою верховну владу царя, чого московська сторона не дотрималась (Halecki, 1992, s. 148).

Польські вчені звертали значну увагу на факти непорозуміння та конфліктів між українською та московською сторонами в

перші роки після укладення між ними союзного договору. Одним із таких дразливих питань була проблема фінансування реєстрових козаків та збору податків на українських землях.

На думку Л. Кубалі, Б. Хмельницький, маючи у своїх руках усі важелі влади, не дозволяв проваджувати жодні зміни в економічному становищі України та не допускав московського втручання у господарсько-майнову сферу життя. Попри усі бажання царської влади перебрати на себе отримання доходів із української земель та наголошування, що виплати реєстровим козакам будуть узалежнені від цих надходжень, гетьман таки залишив все у козацьких руках. Всі мита та податки, які продовжували збирати полковники, і надалі стікалися до гетьманської скарбниці. Б. Хмельницький навіть накладав побори на московських купців, тлумачачи їх використання на посольські видатки в Росії. Також гетьман, як зазначав історик, повністю знехтував різноманітними царськими наданнями земель для козацької старшини. Ніхто із українських посадовців не був допущений до виділених їм чужою рукою маєтків і всі землі залишилися у полковому віданні (Kubala, 1910, s. 88–89).

Наголошуючи на постійних суперечках між Б. Хмельницьким та царем у питаннях чисельності козацького реєстру та його фінансування, Ф. Равіта-Гавронський констатував, що російська сторона постійно ухилялася від виконання повних фінансових зобов'язань і обумовлювала їх перед козацькою старшиною низькою сумою надходжень податкових зборів із українських земель. Російська сторона фактично не оплачувала реєстрових козаків із власної скарбниці, а лише із грошей, які сама отримувала з України. Таким чином, уже в 1655 р. Москва забезпечила виплати грошей тільки для 42 тис. козаків з 60-тисячного реєстру, що обіцяла в Березневих статтях. Також цар Олексій Михайлович на звернення Б. Хмельницького відповідав, що «в Переяславі про це мови не йшло і все буде залежати від кількості доходів, які принесуть міста Малоросії». Цим Росія фактично погоджувалася на збільшення реєстру, але без його фінансування (Rawita-Gawroński, 1914, s. 86).

Багато уваги польські історики присвятили відносинами української православної церкви із Московським патріархатом та царською владою на час укладення союзного договору між козацтвом і Росією. Для вчених усі факти конфлікту між україн-

ськими духовними ієрархами та Москвою були свідченням полярності як інтересів України і Росії, так і їх культурного й ментального стану. У цьому ключі при описі Переяславської ради Ф. Равіта-Гавронський зауважував, що при цих подіях не були присутні жодні представники вищого духовенства української православної церкви. Тим науковець відзначав відсутність схвалення цього союзу із сторони церкви (Rawita-Gawroński, 1914, s. 82). На підтвердження своєї тези він наводить факт опору присязі на вірність царю із боку духовенства у Києві, яке до згоди схилили лише прохання та погрози.

Докладно описав усі складнощі у відносинах української православної церкви із московською владою та духовенством Л. Кубаля, акцентувавши факт конфлікту між російським послом Куракіним та митрополитом Сильвестром Косови у питанні будівництва на церковних землях фортеці, який ледь не переріс в антимосковське повстання в Києві. Також вказав на лист церковного ієрарха до короля Яна Казимира із проханням прислати військо, щоб вигнати московитів з міста. Особливо ж гострим було питання об'єднання Київської митрополії із Московським патріархатом, яке науковець бачив неможливим до розв'язання через різну сутність та роль церкви в українському та російському народі. Так, якщо московська церква була державною інституцією, то на теренах бездержавної тоді України «митрополит був духовним та світським главою народу, який промовляв від його імені і якщо визнав козаків за оборонців віри, то для того, щоб мати церковне військо, а не для того, щоб козаки Русю керували» (Kubala, 1910, s. 71). Із цих причин Л. Кубаля прирівнював Київ та Москву до відповідно «Риму і Візантії православ'я». Також вчений перелічував усі відмінності ритуалів та устрою, які, на його думку, унеможлилювали порозуміння як між духовенством, так і між вірними обох церков. Однак, як наголошував дослідник, вирішальне слово у всіх цих справах залишалося за Б. Хмельницьким, який «на своїх землях ні цареві, ні патріарху керувати не дозволив» та забороняв духовенству підтримувати контакти з Москвою (Kubala, 1910, s. 75).

Також на факти спротиву українського духовенства акту підданства московському цареві, звертав увагу і В. Конопчинський. Історик наголошував, що головною цього причиною було

намагання патріарха Никона взяти під свій контроль київського митрополита (Konopczyński, 1936, s. 19).

Акт українсько-московського договору Ф. Равіта-Гавронський оцінював як «гігантський державний переворот, початково недооцінений жодною із зацікавлених сторін, який викликав повний переворот державного будівництва на цілому північному сході» Європи. Особливо ця подія, як відзначав вчений, заважила на долі національного розвитку українського народу, «який заледве почав доходити до національного самопізнання і тепер, від імені власних очільників, відрікся від самобутності та незалежності, може і назавжди» (Rawita-Gawroński, 1914, s. 83). Подібні оцінки висловлював і В. Томкевич. Науковець наголошував, що з моменту укладення українсько-московського договору козацьке питання автоматично переходило на вищий рівень складності – стало проблемою міжнародного характеру, а не елементом внутрішньополітичного життя Речі Посполитої, як це було до того. Договір змінив сам геополітичний баланс сил і став знаменною подією для долі усієї Східної Європи. Саме козацьке питання на довгі роки стає яблуком розбрату між Москвою та Варшавою і призводить до тривалих воєн між ними (Tomkiewicz, 1939, s. 64).

Висновки. Польські історики першої половини ХХ ст. вважали 1654 р. рубіжним в долі України і одним із дуже важливих у історії Польщі. Саме із козацько-московського договору вони виводили початок відторгнення східних земель Речі Посполитої на користь Росії. Причини цих доленосних подій вчені бачили у значному виснаженні українського повстання. Як іншу причину, вони також вказували ускладнення міжнародного становища козацтва через розчарування у турецькій протекції та двоїстій ролі допомоги Кримського ханства. Польські вчені зосереджували увагу на тривалій історії козацько-московських відносин ще з повстань першої половини ХVII ст. Однак також вказували на неготовність Москви до війни проти Речі Посполитої та її нерішучості.

У своїх інтерпретаціях козацько-московських відносин за часів національно-визвольної війни польські історики акцентували на різному баченні сторонами умов союзу. Так, у працях вчених вказувалось, що Б. Хмельницький розумів угоду як військове порозуміння, спрямоване проти Польщі, де не було жодної мови

про якесь обмеження широкої автономії України. Натомість царська влада розуміла договір як звичайну інкорпорацію українських земель. Це, зі свого боку, як наголошували науковці, породжувало багато гострих непорозумінь. Серед найбільш дражливих дослідники називали питання фінансування козацького реєстру та незгоду українського духовенства зі спробами Московського патріархату поглинути його церковну структуру. Таким чином, у баченні польських істориків першої половини ХХ ст. українсько-московський союз сприймався як безперспективний та навіть дуже небезпечний для самого існування українського народу.

Перспективним напрямом досліджень є поглиблене вивчення інтерпретації польськими істориками загалу історії козацької дипломатії у часи Хмельниччини. Також важливим може бути розширення аналізованої історіографії окресленої проблематики на праці польських вчених від початку ХІХ ст. і до сучасності.

Джерела та література

- Пестрікова, О.** (2018). Доба Хмельниччини в інтерпретації польського історика Людвіка Кубалі. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*, 21 (2), 83–91. Дніпро.
- Руда, О.** (2008). *Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця ХІХ – першої третини ХХ століття*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Bobrzyński, M.** (1927). *Dzieje Polski w zarysie* (Т. 2). Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź; Paryż; Poznań; Wilno; Zakopane: Nakład Gebethnera i Wolffa.
- Halecki, O.** (1992). *Historia Polski*. Lublin; Londyn: Towarzystwo Naukowe KUL; Katolicki Ośrodek Wydawniczy «Veritas».
- Jabłonowski, A.** (1912). *Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej*. Kraków: Akademia Umiejętności.
- Koko, E.** (2006). *Franciszek Rawita-Gawroński (1846–1930) wobec Ukrainy i jej przeszłości*. Gdańsk: Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego.
- Koneczny, F.** (2002). *Dzieje Rosji od Najdawniejszych do Najnowszych czasów*. Toulouse: Wydawnictwo Antyk.
- Koneczny, F.** (2004). *Polska między Wschodem a Zachodem*. Krzeszowice: Dom Wydawniczy Ostoja.
- Konopczyński, W.** (1936). *Dzieje Polski Nowożytnej. T. II: 1648–1795*. Warszawa; Kraków; Łódź; Poznań; Wilno; Zakopane: Skład Główny u Gebethnera i Wolffa.

- Korzon, T.** (1912). *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. T. 2: Epoka przedrozbiorowa*. Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności.
- Korzon, T.** (1918). *Historja Polski*. Kijów: Wydawnictwo Rady Okręgowej.
- Kubala, L.** (1910). *Wojna Moskiewska (T. 3)*. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa.
- Kubala, L.** (1917). *Wojna Brandenburska i najazd Rakocznego 1656–1657 (T. 5)*. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa.
- Mościcki, H.** (1936). *Historia Powszechna (T. 3)*. Warszawa: Kultura i Wiedza.
- Rawita-Gawroński, F.** (1914). *Hetman kozacki B. Chmielnicki: szkic historyczny jego życia i walk*. Lwów: Wydawnictwo Tow. im. Piotra Skargi.
- Rawita-Gawroński, F.** (1923). *Kozaczyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII w.* Warszawa.
- Smoleński, W.** (1924). *Historja Polski*. Warszawa: G. Gebethner i spółka.
- Sobieski, W.** (1938). *Dzieje Polski. T. 1: Do roku 1696*. Warszawa: Wydawnictwo Zorza.
- Stępnik, A.** (1998). *Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczystych okresu porzobiorowego 1795–1918*. Lublin: UMCS.
- Szelągowski, A.** (1936). *Historja Powszechna*. Warszawa: M. Arct.
- Tomkiewicz, W.** (1939). *Kozaczyzna ukraińska*. Lwów: Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych.

References

- Pestrikova, O.** (2018). Doba Khmelnychchyny v interpretatsii polskoho istoryka Liudvika Kubali [The Khmelnytsky era in the interpretation of the Polish historian Ludwik Kubala]. *Naddnyprianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati – Naddnyprianska Ukraine: historical processes, events, figures*, 21 (2), 83–91. Dnipro [in Ukrainian].
- Ruda, O.** (2008). *Ukrainske kozatstvo v interpretatsii polskykh istorykiv kintsia XIX – pershoi tretyny XX stolittia [Ukrainian Cossacks in the interpretation of Polish historians of the late nineteenth – first third of the twentieth century]*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Bobrzyński, M.** (1927). *Dzieje Polski w zarysie [History of Poland in outline]*. (Vol. 2). Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź; Paryż; Poznań; Wilno; Zakopane: Nakład Gebethnera i Wolffa [in Polish].
- Halecki, O.** (1992). *Historia Polski [History of Poland]*. Lublin; Londyn: Towarzystwo Naukowe KUL; Katolicki Ośrodek Wydawniczy «Veritas» [in Polish].

- Jabłonowski, A.** (1912). *Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej [History of South Rus until the fall of the Republic of Poland]*. Kraków: Akademia Umiejętności [in Polish].
- Koko, E.** (2006). *Franciszek Rawita-Gawroński (1846–1930) wobec Ukrainy i jej przeszłości [Franciszek Rawita-Gawroński (1846–1930) towards Ukraine and its past]*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego [in Polish].
- Koneczny, F.** (2002). *Dzieje Rosji od Najdawniejszych do Najnowszych czasów [History of Russia from the earliest to the newest times]*. Toulouse: Wydawnictwo Antyk [in Polish].
- Koneczny, F.** (2004). *Polska między Wschodem a Zachodem [Poland between East and West]*. Krzeszowice: Dom Wydawniczy Ostoja [in Polish].
- Konopczyński, W.** (1936). *Dzieje Polski Nowożytnej. T. II: 1648–1795 [The History of Modern Poland. Vol. II: 1648–1795]*. Warszawa; Kraków; Łódź; Poznań; Wilno; Zakopane: Skład Główny u Gebethnera i Wolffa [in Polish].
- Korzon, T.** (1912). *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Epoka przed-rozbiorowa [History of wars and military in Poland. Pre-Partition Era]*. (Vol. 2). Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności [in Polish].
- Korzon, T.** (1918). *Historia Polski [History of Poland]*. Kijów: Wydawnictwo Rady Okręgowej [in Polish].
- Kubala, L.** (1910). *Wojna Moskiewska [Moscow War]*. (Vol. 3). Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa [in Polish].
- Kubala, L.** (1917). *Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego 1656–1657 [Brandenburg War and Rakoczi's invasion 1656–1657]*. (Vol. 5). Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa [in Polish].
- Mościcki, H.** (1936). *Historia Powszechna [General History]*. (Vol. 3). Warszawa: Kultura i Wiedza [in Polish].
- Rawita-Gawroński, F.** (1914). *Hetman kozacki B. Chmielnicki: szkic historyczny jego życia i walk [Cossacks hetman B. Chmielnicki: historical sketch of his life and walk]*. Lwów: Wydawnictwo Tow. im. Piotra Skargi [in Polish].
- Rawita-Gawroński, F.** (1923). *Kozaczyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII w. [Ukrainian Cossacks in the Republic of Poland until the end of the 18th century]*. Warszawa [in Polish].
- Smoleński, W.** (1924). *Historja Polski [History of Poland]*. Warszawa: G. Gebethner i spółka [in Polish].
- Sobieski, W.** (1938). *Dzieje Polski. Do roku 1696 [History of Poland. Until 1696]*. Warszawa: Wydawnictwo Zorza [in Polish].

- Stępnik, A.** (1998). *Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczystych okresu porozbiorowego 1795–1918* [Ukraine and Polish-Ukrainian relations in syntheses and textbooks of the native history of the post-partition period 1795–1918]. Lublin: UMCS [in Polish].
- Szelągowski, A.** (1936). *Historja Powszechna* [Universal History]. Warszawa: M. Arct [in Polish].
- Tomkiewicz, W.** (1939). *Kozaczyzna ukraińska* [Ukrainian Cossacks]. Lwów: Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych [in Polish].

Стаття надійшла до редакції 02.10.2020 р.